

УДК 316.61: 316.356.2 – 053.81 – 058.8

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД СІМ'Ї З НЕНОРМАТИВНОЮ КРИЗОЮ

Яремчук В.В., к. психол. н.,
викладач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті висвітлюються соціально-психологічні особливості сім'ї з ненормативною кризою. Звертається увага на особливості народження дитини з відхиленнями у розвитку, специфіку батьківських переживань, особливості подружніх взаємин та змістовні характеристики соціально-психологічного супроводу сім'ї, в якій виховується дитина з відхиленнями у розвитку. Наголошується, що продуктивність переживання кризи та її подолання залежить від особливих сімейних та особистісних ресурсів, характеру міжособистісних стосунків, подружньої зрілості та ін. Проблемним полем у роботі з такими сім'ями є гармонізація подружніх взаємин, проблема взаємодії з соціумом, налагодження відповідності системи ролевих очікувань і власної поведінки у ситуації ненормативної кризи. Головним завданням діяльності впливу соціально-психологічних служб є формування правильного уявлення про розуміння сутності проблеми, особливості розвитку їхньої дитини для успішної організації спілкування з нею, її виховання.

Ключові слова: *ненормативна криза сім'ї, діти з особливими потребами, соціально-психологічний супровід сім'ї.*

В статье освещаются социально-психологические особенности семьи с ненормативным кризисом. Обращается внимание на особенности рождения ребенка с отклонениями в развитии, специфику родительских переживаний, особенности супружеских отношений и содержательные характеристики социально-психологического сопровождения семьи, в которой воспитывается ребенок с отклонениями в развитии. Отмечается, что глубина переживания кризиса и его преодоления зависит от особых семейных и личностных ресурсов, характера межличностных отношений, супружеской зрелости и др. Проблемным полем в работе с такими семьями является гармонизация супружеских отношений, проблема взаимодействия с социумом, налаживание соответствия системы ролевых ожиданий и собственного поведения в ситуации ненормативного кризиса. Главной задачей деятельности влияния социально-психологических служб является формирование правильного представления о понимании сущности проблемы, особенностях развития их ребенка, для успешной организации общения с ней, ее воспитания.

Ключевые слова: *ненормативный кризис семьи, дети с особенными потребностями, социально-психологическое сопровождение семьи.*

Yaremchuk V.V. THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF FAMILY WITH DEVIANT CRISIS

Social and psychological peculiarities of family with deviant crisis are highlighted in article. The attention is paid to features of birth of child with deviations in development, specifics of parental experiences, features of matrimonial bonds and substantial characteristics of social and psychological support of family in which child with deviations in development is brought up. The problem field in work with such families is harmonization of matrimonial bonds, an interaction problem with society, adjustment of compliance of role expectations system and one's own behavior in deviant crisis situation. In general, substantial attention on following areas of social and psychological support of family with deviant crisis: mutual aid groups attendance, societies of children's with special needs parents; appeal to professionals with specific issues; getting various information from different information sources is focused in article. The task of social and psychological support of family with deviant crisis is together with experts (psychologists, social workers, social workers, health workers) to join efforts in searching efficient ways of social adaptation of children, care about their future, etc.

Key words: *deviant crisis of a family, children with special needs, social and psychological support of a family.*

Постановка проблеми. Сім'я відіграє важливу роль у суспільному розвитку, як необхідний компонент соціальної структури будь-якого суспільства, що виконує багато соціальних функцій. Через сім'ю змінюються покоління людей, у ній здійснюється продовження роду, відбувається первинна соціалізація та виховання дітей аж до досягнення ними цивільної зрілості, певною мірою реалізується турбота про непрацездатних членів суспільства. Міжособистісні

стосунки, серед яких шлюбно-сімейні відносини посідають центральне місце, створюють психологічний простір життєвого світу особистості, визначаючи якість життя людини, зумовлюючи її суб'єктивне відчуття задоволеності собою та іншими. Народження дитини з особливими потребами є відповідальним, кризовим моментом у житті будь-якої сім'ї, своєрідним лакмусовим папірцем на міцність і витривалість шлюбу. Проте сім'я ні в якому разі не повинна опинити-

ся наодинці зі своїми проблемами. І саме показником здорового, демократичного суспільства продуктивне, емпатійне ставлення до дітей-інвалідів, інвалідів та сімей, що їх виховують (волонтерська діяльність, інклюзивна освіта, громадська думка). Бо саме держава як соціальний інститут якраз і повинна забезпечити формування позитивної громадської думки, толерантного ставлення до всіх його членів, окрім матеріального забезпечення. Сім'я завжди є найбільшою зоною комфорту для будь-якої дитини, а для дитини з особливими потребами тим більше. Тому важливо розглянути у науковому контексті проблему психологічного супроводу сім'ї з ненормативною кризою. Особливо варто звернути увагу на характер міжособистісної взаємодії подружжя, яка є основою сімейного благополуччя і визначає рівень задоволеності партнерів у шлюбі при ненормативній кризі сім'ї.

Ступінь розробленості проблеми.

Психологічна наука має досить великий запас знань в області психології сімейних стосунків у родинах із дітьми з особливими потребами. Аналіз різноманітних аспектів проблем сім'ї з дитиною з відхиленнями у розвитку відображений у працях Н. Мазурової, Г. Мішиної, В. Ткачевої, І. Мамайчук, Є. Мастокової, А. Московкіної, А. Співаковської та інших. У соціальній психології напрацьовано значний теоретичний і практичний матеріал із вивчення проблеми подружнього благополуччя: психологічна сумісність подружжя та емоційна адаптація в перші роки після укладання шлюбу (М. Обозов, Т. Трапезникова, П. Якобсон та ін.); чинники, що впливають на задоволеність шлюбом чоловіків і жінок, розподіл ролей у сім'ї (Ю. Альошина, Л. Гозман, О. Камінська та ін.); вплив ціннісних орієнтацій і шлюбно-сімейних установок партнерів на майбутню подружню взаємодію (В. Бочелюк, Т. Говорун, Г. Дубчак, Л. Мороз та ін.). Саме зазначені теоретико-методологічні доробки авторів є провідними у розумінні соціально-психологічного супроводу сім'ї з ненормативною кризою: наближення її негативних наслідків до гармонійних.

Мета статті – висвітлити сутність та основні напрямки соціально-психологічного супроводу сім'ї з ненормативною кризою.

Виклад основного матеріалу дослідження. В перекладі з грецької криза – це зміна напрямку, рішення, вибір. Серед перекладів слова криза є значення суд. Близьким до нього семантично є і слово критика, як вважає Ф. Василюк, спираючись на думку С. Аверинцева (1995). Загалом криза (вікова, міжособистісна, професійна та ін.) – це нормальний природний процес

особистісних змін [2]. Кризи бувають нормальні (нормативні) і анормальні (ненормативні). Нормативна криза супроводжується негативними симптомами: напруженістю, тривогою, депресивними станами. Анормальна криза не пов'язана із завершенням певного етапу психічного розвитку, певною стадією життєвого шляху. Вона виникає у складних життєвих умовах, коли людина переживає події, що раптово змінюють її долю. Тяжкі життєві ситуації, які підштовхують людину до анормальної, ненормативної кризи, – це такі життєві обставини, що потребують від людини дій, котрі перевершують її адаптивні можливості, енергетичні ресурси. Психологи відзначають, що ненормативна криза руйнує не лише діяльності, що вже не є провідними, вона зачіпає також діяльності порівняно незрілі, не цілком засвоєні. Важливо розуміти, що негативна фаза, під час якої йде процес руйнації, триває набагато довше, ніж у межах кризи нормативної. У науковій літературі сімейні кризи, викликані відхиленнями у розвитку дитини, називають ненормативними кризами сім'ї [2]. За рівнем ваги народження дитини з особливими потребами є стресором екстремального рівня, що може призвести до зміни траєкторії життєвих перспектив сім'ї на психологічному, соматичному, соціальному рівнях, порушують адаптацію як її членів, так і всієї сім'ї, призводячи до сімейної кризи. Сам факт переживання сімейної кризи такого характеру не відкидається жодним із дослідників, проте особливості переживання кризи та її подолання залежить від особливих сімейних та особистісних ресурсів, характеру міжособистісних стосунків, подружньої зрілості та ін. Однозначно, сім'ї, які переживають ненормативну кризу, потребують постійного кваліфікованого психологічного супроводу. Проте детальніше слід зупинитися на психологічних особливостях ненормативної кризи сім'ї. Нам імпонує думка Л. Шипіциної та ін., яка виокремлює такі ознаки сімей, які виховують дітей з відхиленнями у розвитку:

1) відчуття батьками постійного нервово-психічного й фізичного навантаження й порушення тимчасової життєвої перспективи;

2) невідповідність поведінки дітей очікуванням батьків і, як наслідок, виникнення стійких негативних емоцій (образу, гіркоти, роздратування, невдоволення);

3) деформація подружньої взаємодії й спілкування, аж до повного руйнування сім'ї;

4) зниження соціального статусу сім'ї (намагання приховати факт порушення в

розвитку дитини), що призводить до звуження кола позасімейного функціонування;

5) поява «особливого психологічного конфлікту», як результату зіткнення з громадською думкою, яка не завжди адекватно оцінює зусилля батьків щодо виховання та лікування дитини;

6) поява почуття безнадійності, зниження самооцінки в батьків. У цих сім'ях чоловіки схильні звинувачувати дружину в народженні хворої дитини навіть у тих випадках, коли достеменно відомо, що причина не в них (О. Мастюкова, А. Москвіна);

7) можливе формування рентних установок, за яких батьки не тільки не зацікавлені в перегляді діагнозу, а й вимагають підвищення соціального статусу дитини, сім'ї, очікуючи від суспільства тільки матеріальної підтримки [6].

У науковому контексті слід звернути увагу на батьківські переживання, що стосуються ситуації народження дитини з аномаліями розвитку, вплив захворювання дитини на ставлення батьків до процесу виховання, роль матері у вихованні дитини з особливими потребами, що в сукупності впливає на стратегії подолання батьками ненормативної кризи у розвитку дитини. Слід зазначити, що всі перераховані ознаки є деструктивними й можуть перешкоджати адаптації як самої дитини, так і її батьків.

На жаль, не завжди батькам вдається гармонійно впоратися із кризовою ситуацією, що призводить до неадекватних виборів стратегії виховання дитини. Зазвичай зустрічаються такі моделі виховання дитини з відхиленнями в розвитку:

1) батьки не приділяють належної уваги дитині, що призводить до ще більшого відставання в розвитку, виникнення неадекватних реакцій у дитини;

2) надмірна опіка батьків. Дитину жаліють, пестять, оберігають від труднощів, прагнуть усе виконати за неї. Це робить її безпорадною і також призводить до ще більшого відставання в розвитку.

Дослідники виокремлюють такі форми батьківського ставлення [6]:

1) батьки глибоко, навіть трагічно, переживають неповноцінність дитини, жаліють її, оточують надмірною увагою, опікають, звільняють від посильних обов'язків. Надмірна опіка позбавляє дитину самостійності, можливості належним чином пристосуватися до складних життєвих умов;

2) не бажаючи примиритися з неповноцінністю дитини, батьки перебільшують її можливості, не помічають недоліків, привчають і дитину до цього. І якщо дошкільнята не завжди усвідомлюють труднощі, викликані захворюванням, то вже в молодшому шкіль-

ному віці діти зустрічаються з проблемами. Через певну неспроможність через свої дисфункції діти періодично переживають образи, незадоволення та ін. стани. У дітей старшого віку часто виникає деривація, розвиваючи страхи, депресію, дисфорію;

3) батьки соромляться неповноцінності своєї дитини, уникають громадських місць, позбавляють її життєвих вражень, що призводить до уповільненості в розвитку, сором'язливості, невпевненості в собі;

4) дитина з особливими потребами займає в сім'ї становище «пасинка», її ображають, насміхаються, підкреслюють її неповноцінність. Стан дитини часто пригнічений, вона вразлива, дратівлива, уперта;

5) батьки не звертають увагу на дитину, намагаючись усе виховання перекласти на школу.

Американський педіатр Бенжамін Спок виділяє такі види ставлення батьків до дитини з відхиленнями у розвитку [5]:

1) батьки соромляться дивацтв своєї дитини, зайвий раз оберігають її. Дитина не відчуває себе в безпеці, вона замкнута, незадоволена собою;

2) батьки помилково вважають себе винними у хворобливому стані дитини, наполягають на нерозумних методах «лікування», які тільки засмучують дитину і не приносять їй ніякої користі;

3) батьки поступово доходять висновку про безнадійність стану дитини, відмовляють у прояві до неї будь-яких знаків уваги, любові;

4) батьки не помічають проблем у розвитку дитини й доводять собі та всьому світові, що вона анітрохи не гірша за інших. Такі батьки постійно спонукають дитину, висувають до неї завищені вимоги. Постійний тиск робить дитину впертою і дратівливою, а часті ситуації, у яких вона відчуває себе некомпетентною, позбавляють її впевненості в собі;

5) батьки сприймають дитину природно, дозволяють бувати їй скрізь, не звертаючи уваги на погляди й зауваження. Дитина відчуває себе впевненою, щасливою, сприймає себе такою, як усі.

Важливим твердженням Б. Спока є твердження, що дитина буде щасливішою, якщо її не жалітимуть, ставитимуться до неї природно, тоді сім'я почне говорити не про неї, а з нею.

Особливої уваги заслуговує звернення уваги на роль матері у вихованні дитини з особливими потребами.

У поведінці матерів спостерігаються суперечливі тенденції: від почуття несправедливості, самозвинувачення до власної жертвовності, присвяти вихованню дитини.

Має значення вплив типу темпераменту матері на характер реакції щодо хворої дитини. До прикладу, екставертовані матері звинувачують у трагедії себе, їхні емоційні стани коливаються від істеричних нападів до депресивних реакцій. З часом стають більш замкнутими, втрачають інтерес до колишніх знайомих та попередніх інтересів. Емоційна сфера більш лабільна, афекти нестримні. Інтровертовані матері схильні звинувачувати медичний персонал у недбалості та помилках, сприймають навіть важку хворобу дитини як вилікову (більше виражені механізми психологічного захисту від травмуючих переживань).

Саме зазначені психологічні особливості реакції сім'ї на виховання дитини з особливими потребами, так і окремо ролі матері у зазначеній ситуації вимагають постійного психологічного супроводу з боку психологів і соціальних працівників. Головним завданням діяльності такого впливу є формування правильного уявлення про розуміння сутності проблеми, особливості розвитку їхньої дитини для успішної організації спілкування з нею, її виховання. Завданням соціально-психологічного супроводу сім'ї з ненормативною кризою спільно з фахівцями (психологами, соціальними педагогами, соціальними працівниками, медичними працівниками) об'єднати зусилля щодо пошуку раціональних шляхів соціальної адаптації дітей, турботу про їхнє майбутнє і т. д. Нерідко батькам потрібно пройти курс особистої самоосвіти, щоб оволодіти навиками для спеціальних занять із дитиною. Нам імponує думка Л. Шипіциної стосовно переліку особистісних рис, якими повинні володіти батьки:

- мати віру в життя, у власні сили, щоб не передавати свою тривогу дітям;
- будувати свої стосунки з дитиною на успішності, що визначається батьківською вірою в її сили і можливості;
- чітко знати, що дитина не може вирости без атмосфери похвали;
- розвивати самостійність дитини, і тому для її ж блага скорочувати свою допомогу до мінімуму.

Засобами в роботі з сім'ями при ненормативній кризі є консультативна і просвітницько-профілактична робота. Консультативна робота може бути корекційного характеру залежно від глибини переживання подружжям кризи, деформації подружніх взаємин, деструкції стратегій виховання. Консультативна робота з такими сім'ями повинна проводитися регулярно соціальними службами, незалежно від запитів. При побудові соціально-психологічної про-

грами підтримки сім'ї з ненормативною кризою слід враховувати те, що корекційна робота має бути психологічно обґрунтованою, а її успіх залежатиме, передусім, від правильного, об'єктивного, комплексного оцінювання результатів діагностичного обстеження.

Висновки. Таким чином, сім'ї, які мають дітей з особливими потребами можуть отримувати соціально-психологічну допомогу, по-перше, шляхом відвідування груп взаємодопомоги, товариств батьків дітей з особливими потребами (як реальні, та і в соціальних мережах). По-друге, зверненням до фахівців із питань виховання, розвитку, психологічної безпеки дитини. По-третє, за допомогою пошуку інформаційних джерел для заповнення інформаційного вакууму. По-четверте, за допомогою пошуку джерел підтримки сім'ї (матеріальної, духовної, соціальної, юридичної та ін.). Ще один важливий напрям соціально-психологічного супроводу стосується проблеми сприйняття порушення в розвитку дитини батьками та оточенням. Часто батьки концентрують увагу саме на відхиленні й прагнуть усі свої зусилля спрямувати на можливу його компенсацію або можливе лікування. При цьому втрачається цінність соціальних відносин, які могли б відіграти важливу роль в інтеграції дитини у суспільство. Батьки повинні визначити пріоритети в стратегії виховання дитини: або боротись із захворюванням з віддаленим результатом, або допомагати дитині вже сьогодні жити у суспільстві і об'єктивно сприймати можливості і перспективи дитини.

Перспективами подальших досліджень вважаємо вивчення взаємодії сиблінгових стосунків при ненормативній кризі сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т., т. 5 : Основы дефектологии / Л.С. Выготский / под ред. Т.А. Власовой. – М. : Педагогика, 1983. – 368 с.
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк. – М. : Педагогика, 1983. – 368 с.
3. Мастюкова Е.М. Они ждут нашей помощи. – Электронный ресурс / Е.М. Мастюкова, А.Г. Москвина. – Режим доступа: <http://www.scihealth.ru/zdorovie/36.html>.
4. Олифорович Н.И. Психология семейных кризисов / Н.И. Олифорович, А.Т. Зинкевич-Куземкина, Т.Ф. Велета. – СПб. : Речь, 2007. – 360 с.
5. Спок Б. Ребенок и уход за ним / Б. Спок. – К. : Наукова думка, 1991. – 448 с.
6. Шипицина Л.М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушениями интеллекта / Л.М. Шипицина. – СПб. : Речь, 2005. – 477 с.